ПРОВОЗІНА Л.Є.,
викладач, аспірант,
Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла тичини,
м. Умань, Україна

ЗАКОРДОННІ СТАЖУВАНННЯ ВИКЛАДАЧІВ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Досліджено особливості організації закордонних стажувань у вітчизняних університетах другої половини XIX ст. Проаналізовано сучасну історіографію досліджуваної проблеми. Акцентовано на трансформації державного регулювання організації закордонних стажувань у зв'язку із запровадженням університетського статуту 1863 р. На основі аналізу періодичних видань, історико-педагогічних та архівних джерел з'ясовано механізм закордонного стажування.

Ключові слова: *історія вищої освіти, університетський статут, стажування, викладачі, університет.*

Исследованы особенности организации зарубежных стажировок в отечественных университетах второй половины XIX в. Проанализирована современная историография исследуемой проблемы. Акцентировано на трансформации государственного регулирования организации зарубежных стажировок в связи с введением университетского устава 1863 г. На основании анализа периодических изданий, историко-педагогических и архивных источников выяснен механизм стажировок.

Ключевые слова: *история высшего образования, университетский устав, стажировки, преподаватели, университет.*

The features of Foreign internships at local universities in the late nineteenth century. The modern historiography research problem. The attention to the transformation of state regulation of foreign training in connection with the introduction of university charter in 1863 y.

© ПРОВОЗІНА Л.Є., 2016

Based on the analysis of periodicals, historical, educational and archival sources revealed mechanism for probation.

Key words: *history of higher education, university charter, training, teachers, university.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Актуальність статті зумовлена суперечністю між сучасним станом академічної та наукової мобільності викладачів вищих навчальних закладів та потребою вивчення історії її становлення у вітчизняній вищій школі з метою пошуку оптимального та ефективного механізму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У сучасній історико-педагогічній науці проблема закордонних стажувань та відряджень не була предметом окремого теоретичного та практичного аналізу. Водночас зауважимо, що питанням організації і функціонування вищих навчальних закладів присвячено фундаментальні монографічні дослідження Д. Багалія «Досвід історії Харківського університету», М. Владимирського-Буданова «Історія університету Св. Володимира».

Серед узагальнюючих праць слід особливо виділити дисертаційні дослідження, у яких розглядаються різноманітні аспекти діяльності університетів України. Серед них – праці Т. Стоян «Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.» та Т. Удовицької «Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.)», О. Мартиненко «Організація науково-дослідної роботи викладачів вищих навчальних закладів в Україні (XIX ст.)», Н. Дем'яненко «Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – I чверть XX ст.)», Е. Писарєвої – «Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії др. половини XIX ст. (на матеріалі України)». Достатньо цікавими науковими розвідками є дисертації О. Єгорової «Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку)», Л. Білан «Становлення та розвиток вищої аграрної освіти в Україні (XIX – поч. XX ст.)».

Мета статті – з'ясувати особливості організації закордонних стажувань у вітчизняних університетах другої половини XIX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасному професійному зростанню викладачів вищої школи сприяють курси підвищення кваліфікації, семінари, тренінги, вебінари, стажування, різні форми самоосвітньої діяльності. Разом з тим, у досвіді діяльності університетів України у другій половині XIX століття було апробовано ряд форм підвищення кваліфікації професорсько-викладацьких кадрів, зокрема: підготовка та захист кандидатських та докторських дисертацій, проведення теоретико-прикладних досліджень з наступним упровадженням одержаних результатів у навчальний процес, участь у з'їздах та конференціях, провідною з

яких було закордонне стажування.

У 1863 р. було прийнято університетський статут, який значно змінював штатну кількість професорів університетів. Так, за попереднім статутом 1835 р. кількість кафедр в університетах мала дорівнювати 34 при 39 професорах, а за статутом 1863 р. вже 53 при 57 професорах. Відповідно, зростання кількості кафедр потребувало розширення викладацького складу (професорів та доцентів) в університетах Російської імперії на 222 місця. Слід зауважити, що іншим джерелом поглинання наукових кадрів стали відкритий в Одесі (1865 р.) та відновлений у Варшаві університети (1869 р.). їхні штати, зокрема, передбачали створення 129 нових професорських місць. Отже, протягом другої половини 60-х рр. XIX ст. криза з нестачею науково-педагогічних кадрів в університетах підросійської України поглиблювалася і далі [5, с. 4].

Для вирішення назрілої проблеми організації закордонних стажувань Міністерство народної освіти на чолі з О. Головніним (1861–1866 рр.) звернулося до перевіреної практики направлення випускників університетів за кордон, однак масштаби цього заходу значно перевищили попередній досвід. Так, 10 березня 1862 р. Олександр II задовольнив клопотання міністра народної освіти про відправлення за кордон молодих учених, на що кожному з них мала виділятися сума від 1600 до 2400 руб. щорічно. Примітно, що лише протягом вказаного року, тобто ще напередодні впровадження в життя нового університетського статуту, до країн Європи виїхало 46 осіб; деякі з них уже розпочали свою педагогічну діяльність у гімназіях. Для поглиблення знань за кордон виїхали В. Василевський, В. Гер'є, А. Миротворцев, М. Михайлов, В. Хорошевський та І. Шиховський; на початку 1863 р. до них приєдналися А. Копилов та М. Стефанович. Згідно зі спеціально виробленими правилами, стипендіати мали пройти 2-3-річний курс навчання при обраних ними західноєвропейських університетах, на що кожному виділялася сума до 1600 руб. щорічно. Для керівництва науковою молоддю до Гейдельберга було спеціально відряджено таємного радника М. Пирогова, який мав допомагати стипендіатам обрати потрібні навчальні заклади та полегшувати доступ до європейських лабораторій, архівів та бібліотек. Кожні три місяці молоді люди мали звітувати про свої наукові студії Департаменту народної освіти, а після повернення на батьківщину зобов'язувалися відпрацювати при МНО по два роки за кожний рік перебування за кордоном [4, с.284].

Окрім ознайомлення з методикою викладання предмета своєї спеціалізації у європейських університетах, професорським стипендіатам доручалося також збирання відомостей про стан і організацію європейської науки. Тому значну частину їхніх звітів становить не лише аналіз відвіданих лекцій та семінарів, методики викладання того чи іншого професора, особисті оцінки зарубіжних учених, їхнього стилю викладання, ставлення до студентів, але й описи університетів, музеїв, архівів, лабораторій та інших наукових установ. Практично завжди ці сюжети були пов'язані з перспективою використання зарубіжного досвіду у вітчизняних університетах та наукових установах. Незабаром звіти професорських стипендіатів почали публікувати під окремою рубрикою в «Журнале министерства народного просвещения», однак, починаючи з 1873 р., ця функція вже покладалася на університетські видання. Зауважимо, що навіть

сьогодні ці звіти є цінним джерелом з організації європейської науки другої половини XIX століття [2, с. 353].

Утім, самі закордонні відрядження вимагали значних фінансових витрат, тому МНО починаючи з другої половини 60-х років XIX ст. взяло курс на підготовку науково-педагогічних кадрів безпосередньо при російських університетах. Так, якщо протягом 1862 – 1865 рр. загальна сума державних асигнувань на підготовку майбутніх викладачів становила 372 тис. руб., то з 1866 по 1871 рр. – усього 266 тис. руб. Примітно, що розмір стипендії для осіб, яких залишали для вдосконалення в науках при Університеті Св. Володимира, становив лише 400 руб. на рік. Практика закордонного стажування зберігалася й надалі, хоча і в значно менших обсягах. Зокрема, якщо протягом 1862 – 1865 рр. при російських університетах значилося лише 5 професорських стипендіатів, то в 1867 р. – 42. У 1870 р. у Росії нараховувалося вже 67 професорських стипендіатів, з яких лише 16 працювали за кордоном; в 1876 р. кількість останніх зменшилася до 12 осіб з 91 [1, арк. 40].

Вочевидь, така різка зміна курсу була зумовлена призначенням нового міністра народної освіти Д. Толстого (1866 – 1880 рр.). За сприяння університетських рад та попечителів навчальних округів МНО виробило нові більш деталізовані правила, які було закріплено в спеціальній постанові від 27 березня 1867 р. На відміну від вимог 1862 р., зазначалося, що за кордон для підготовки до професорського звання терміном не більше, ніж два роки, мали відправлятися молоді вчені «переважно по тих університетських кафедрах, які особливо потребують викладачів». Для цього кожному зі стипендіатів щорічно видавалося 1200 руб., що на 400 руб. менше за попередньо встановлену суму. Проте вже 5 жовтня 1867 р. МНО спеціальною постановою збільшило її до 1500 руб. Усім професорським стипендіатам обов'язково мала видаватися спеціальна інструкція. Як приклад наведемо позиції інструкції, даної майбутньому професору Університету Св. Володимира І. Лучицькому: «1. Магістрант зі Всесвітньої Історії Іван Васильович Лучицький відряджається до Німеччини, Франції та ін. держав Західної Європи для вивчення Всесвітньої Історії та ознайомлення зі способами викладання цього предмета. 2. Із закордонних Університетів Лучицький зобов'язаний відвідати переважно Берлінський та Лейпцизький; бажано було б також, аби Лучицький ознайомився з заняттями в Історичних Семінаріях Німецьких університетів та Ecole des Chartes (Школа хартій) в Парижі. 3. Стосовно спеціальних занять та обов'язкового слухання лекцій в Іноземних Університетах, то Лучицький зобов'язаний виконати частину своїх занять під керівництвом одного з професорів Німецьких Університетів. 4. Звіти про свої заняття Лучицький повинен надсилати до Міністерства Народної Освіти три рази на рік, звертаючи в них увагу переважно на предмет своїх спеціальних занять» [2, с. 335].

Інший стипендіат Університету Св. Володимира Ф. Фортинський був відряджений до Німеччини, Франції, Італії та інших держав Західної Європи для ознайомлення з методикою викладання загальної історії переважно в університетах та історичних семінаріях Берліна, Ляйпцига, Геттінгена, Ecole des Chartes в Парижі. Як зазначалося у відповідній інструкції, окрему увагу він мав приділити вивченню улаштування закордонних допоміжних наукових установ, особливо музеїв старожитностей. Отже, у порівнянні

з попередніми правилами, вводилася чітка регламентація наукових занять професорських стипендіатів. Це, звісно, може розглядатися як обмеження їхньої свободи, проте на фоні ліквідації посади закордонного наставника-керівника такий контроль, на нашу думку, лише допомагав молодим ученим сконцентрувати свої сили, адже самі інструкції складалися професорами російських університетів, котрі свого часу також пройшли школу закордонного стажування і, відповідно, могли порадити, як найвдаліше розподілити свої зусилля та час для досягнення найвищих результатів [3, с. 8].

Сформувати цілісне уявлення про упровадження досвіду, здобутого в зарубіжних університетах, у практиці вітчизняних університетів допоможе звернення до розкладу предметів на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Наприклад, у 1881/82 навч. році практичні заняття зі студентами проводили: В. Антонович з російської історії, Ф. Фортинський з історії середніх віків, І. Лучицький з нової історії, В. Аландський з грецької літератури, Ф. Міщенко з грецької історіографії та ін. Так, на своїх заняттях з давньоруської та південно-західноруської історії В. Антонович розбирав зі своїми студентами давньоруські пам'ятки, акти, козацькі літописи, обговорював підготовлені студентами самостійні роботи, найкращі з яких публікувалися згодом в «Университетских известиях» та інших періодичних виданнях. Таким чином, на початку 80-х рр. XIX ст. семінари стали звичайним явищем у житті вітчизняних університетів [5, с. 7].

Статистичні дані свідчать про масовість інституту професорських стипендіатів за часів правління Олександра II. Лише протягом 1862 – початку 1867 рр. до країн західної Європи виїхало 109 осіб. Загалом за період з 1863 по 1873 рр. у лавах професорських стипендіатів при російських університетах (без урахування Варшавського та Дерптського) перебувало 282 випускники. Із них 57 – на історико-філологічному факультеті, 74 – на фізико-математичному, 110 – на юридичному, 36 – на медичному та 5 – на факультеті східних мов (Санкт-Петербурзький університет)[3, с.19-20].

Безпосереднім результатом тривалого шляху професорського стипендіата ставало здобування наукових ступенів магістра чи доктора наук, що відкривало шлях для викладацької діяльності в університетах. Загалом протягом 1863 – 1874 рр. ступінь доктора отримало 572 особи, магістра – 280, з них по історико-філологічному факультету, відповідно 62 та 58. Цікаво, на нашу думку, буде простежити динаміку зростання кількості викладачів російських університетів. Так, якщо у 1867 р. загальна кількість професорів і доцентів з прозекторами у семи російських університетах становила 297 осіб, то на кінець 1870 р. їхня кількість сягнула вже 429 (хоча статут 1863 р. передбачав 614 осіб у восьми університетах). Відповідно, на початку 70-х рр. XIX ст. в університетських лавах бракувало ще 185 професорів та доцентів. Поступово ці кількісні показники зменшувалися і на початок 1877 р. нестача становила вже 143 особи [5, с. 378].

Звертаючись до якісних змін на історико-філологічних факультетах, зауважимо, що за університетським статутом 1863 р. (§13), який поширювався на шість російських університетів, на них мало працювати 12 професорів та 7 доцентів, не враховуючи професора богослов'я. На практиці в перше півріччя 1875/76 навч. року нараховувалося: у Санкт-Петербурзькому уні-

верситеті 10 професорів та 8 доцентів (включно з 1 позаштатним викладачем), Московському відповідно – 10 і 5 (з 2 позаштатними викладачами), Казанському – 5 і 5 (з 3 позаштатними викладачами), Харківському – 8 і 2, Київському – 6 і 5, Новоросійському – 6 і 4 (з 2 позаштатними викладачами). Отже, їм не вистачало 27 (з 72) професорів й 21 (з 42) доцента (якщо не враховувати позаштатних викладачів, які не мали необхідного наукового ступеня), що разом становило 48 викладачів, тобто 42%. Цікаво проаналізувати ситуацію на кафедрах історичного профілю, яка склалася впродовж першого півріччя 1875/76 навч. року. Виявилося, що в шести російських університетах у найкращому становищі перебували кафедри церковної історії, кожна з яких мала по одному викладачу, та загальної історії, на яких працювало 13 викладачів, включно з 2 позаштатними. Кафедра теорії та історії мистецтв мала по викладачу в Університеті Св. Володимира, Московському та Санкт-Петербурзькому університетах; кафедра російської історії, відповідно, налічувала 8 спеціалістів у 4 університетах (по два в кожному) і жодного – в Новоросійському та Харківському (в останньому означений предмет тимчасово викладав професор загальної історії). Отже, порівнюючи ці показники з наведеними вище даними за 1865 р., бачимо, що за десять років становище з викладачами на кафедрах історичного профілю в університетах змінилося на краще. Особливо яскраво це проявилося у збільшенні числа спеціалістів з загальної історії, що, на нашу думку, стало результатом численних закордонних відряджень до країн Західної Європи [6, с.18-38].

Висновки. Таким чином, упродовж другої половини XIX століття піднесенню навчально виховного процесу й науково-дослідної роботи університетів до європейського рівня сприяли закордонні відрядження вчених. Розширення спектру міжнародних зв'язків Харківського, Київського й Новоросійського університетів, зростання кількості наукових відряджень, що відбувалося в період ліберальних суспільно-політичних реформ 60–70-х років XIX ст., сприяло піднесенню організації науково-дослідної і освітньої роботи в на підросійській Україні до західноєвропейського рівня, а відтак і подоланню нестачі висококваліфікованих кадрів, нарощуванню науково-технічного потенціалу держави, розв'язанню економічних і соціальних проблем, зміцненню її авторитету на міжнародній арені. Оновленню професорсько-викладацької колегії університетів сприяло те, що при розподілі закордонних відряджень перевага надавалася молодим науковцям, які готувалися до зайняття кафедр. Результатом реформування галузі вищої освіти на початку 60-х рр. стала поява цілої плеяди висококваліфікованих вчених, які в своїй науково-педагогічній практиці намагалися синтезувати досягнення вітчизняної та західноєвропейської наукової думки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 908. – Арк. 40.*
2. *О лицах, командированнх министерством народного просвещения за границу для приготовления к званню профессоров и преподавателей с 1808 по 1860 год // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – Февраль. – С. 335–354.*

3. *Рудь М. О. Професор Університету Св. Володимира Ф.Я. Фортинський (1846 – 1902 рр.) і його праці з історії слов'яно-німецьких відносин у середні віки / М. Рудь // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. Історія. – Вип. 38. – 1998. – С. 19–20.*
4. *Список лицам, отправленным от министерства народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию // ЖМНП. – 1867. – Май. – С. 283–292.*
5. *Стельмах С. Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині XIX століття / С. Стельмах // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. Історія. – Вип. 38. – 1998. – С. 3–9.*
6. *Чесноков В. Л. Правительство и развитие структуры исторических кафедр и наук в университетах России (по университетским уставам 1804 - 1869 годов) / В.Л. Чесноков // Российские университеты в XIX – начале XX века: Сб. статей. – Вып.1. – Воронеж, 1993. – С. 18–38.*

TRANSLITERATION OF RESOURCES:

1. *Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva. – F. 16. – Op. 465. – Spr. 908. – Ark. 40.*
2. *O lytsakh, komandyrovannkh mynysterstvom narodnoho prosveshchenyia za hranytsu dlia pryhotovlenyia k zvanniu professorov y prepodavatelei s 1808 po 1860 hod // Zhurnal mynysterstva narodnoho prosveshchenyia. - 1864. – Fevral. – S. 335–354.*
3. *Rud M. O. Profesor Universytetu Sv. Volodymyra F.Ia. Fortynskyi (1846 – 1902 rr.) i yoho pratsi z istorii sloviano-nimetskykh vidnosyn u seredni viky / M. Rud // Visnyk Kyivskoho universytetu imeni T. Shevchenka. Istoriia. – Vyp. 38. – 1998. – S. 19–20.*
4. *Spysok lytsam, otpravlennыm ot mynysterstva narodnoho prosveshchenyia za hranytsu dlia pryhotovlenyia k professorskomu zvanyiu // ZhMNP. – 1867. – Mai. – S. 283–292.*
5. *Stelmakh S. Mizhnarodni zviazky istorykiv Ukrainy v druhii polovyni XIX stolittia / S. Stelmakh // Visnyk Kyivskoho universytetu imeni T. Shevchenka. Istoriia. – Vyp. 38. – 1998. – S. 3–9.*
6. *Chesnokov V. L. Pravytelstvo y razvytye strukturы ystorycheskykh kafedr y nauk v unyversytetakh Rossyy (po unyversytetskym ustavam 1804 - 1869 hodov) / V.L. Chesnokov // Rossyiskye unyversytetы v XIX – nachale XX veka: Sb. statei. – Vыp.1. – Voronezh, 1993. – S. 18–38.*